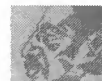

Staay, A.J. van der
Sociaal cultureel planbureau
Meer aandacht voor tijdsbeleid: inleiding studiedag 2 december 1983 naar een
beleidsvisie op vrije tijd
Rijswijk : SCP, 1983
- 22p.; 31 cm

BOEKMAN*stichting*

Studiecentrum voor kunst, cultuur en beleid

Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
telefoon bibliotheek 020-624 37 39
fax 020 - 638 52 39
e-mail bibliotheek@boekman.nl
internet www.boekman.nl

De uitleentermijn bedraagt 4 weken. Verlenging met 4 weken
is mogelijk, tenzij de publikatie inmiddels is gereserveerd.

De uitleentermijn is verstreken op:

--	--	--

379.8.01: 351.855

M85-269

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 37
2280 AA Rijswijk ZH
J.C. van Markenlaan 3, Rijswijk
Tel. 070-94 93 30

MEER AANDACHT VOOR TIJDSBELEID

Boekmanstichting-Bibliotheek
Herengracht 415 - 1017 BP Amsterdam
Tel.: 243736/243737/243738/243739

Inleiding studiedag 2 december 1983

NAAR EEN BELEIDSVISIE OP VRIJE TIJD

Drs. A.J. van der Staay
Directeur

1 Inleiding

Er zijn zo van die momenten, geachte toehoorders, wanneer al lang lopende ontwikkelingen in een nieuwe fase geraken. Op zichzelf beschouwd, blijven die ontwikkelingen met dezelfde traagheid of snelheid doorgaan. Er lijkt, wat dat betreft, weinig nieuws te melden. Maar het stadium waarin te zamen de ontwikkelingen verkeren, leidt tot een nieuw resultaat. Er treedt cumulatie op. Men kent het wel: de druppel doet de emmer overlopen. Het water keert in de plas. Het is inderdaad niet ondenkbaar dat zich ongemerkt een kwalitatieve verandering in de tijdsbesteding heeft voltrokken. Het is daarom niet oninteressant onze denkbeelden aan de actuele situatie te toetsen. In dit verband komt het tijdsbestedingsonderzoek dat sinds 1975 door het SCP is verricht, en sinds 1980 is voortgezet, goed van pas. Ik zal mij in een groot deel van mijn beschouwingen op dit onderzoek, dat hoofdzakelijk door Wim Knulst werd verricht, baseren. Binnenkort, als de Staatsuitgeverij daarvoor weer tijd heeft, zal dit onderzoeksresultaat in de serie Sociale en Culturele Studies worden gepubliceerd onder de titel: Waar blijft de tijd.

2 Twee invalshoeken

Twee invalshoeken zullen mijn meer gedetailleerde analyses van straks doorschieten.

De eerste is de verhouding tussen werktijd en arbeidstijd. De tweede de verhouding tussen de producent en de consument van tijdsbestedingsmogelijkheden.

Wat het eerste betreft, de relatie arbeidstijd en vrije tijd, dient vóór alles te worden vastgesteld, dat de beroepsarbeid een onvermoed laag beslag op de tijd legt. Men oordele zelf. Op een mensenleven van 75 jaar vult vandaag bij de man de beroepsarbeid slechts 9%. Dat is in aaneengesloten jaren geteld $6\frac{1}{2}$ jaar levenstijd.

Bij de vrouw ligt dit in Nederland nog lager, namelijk slechts 3%, bijna $2\frac{1}{2}$ van die 75 jaar vervult de vrouw beroepsarbeid.

Wanneer, zoals wij toch mogen aannemen, de emancipatorische en de arbeidstijdbeperkende tendenzen zich doorzetten, kunnen wij op niet al te lange termijn rekenen met een beslag op de levenstijd door de beroepsarbeid voor mannen en vrouwen van ongeveer 5%.

Kijken we nu ter vergelijking naar de vrije tijd in recreatieve zin, dan doet zich een omgekeerd beeld voor. Wij hebben hier met een groeisector te doen.

De vrije tijd strekt zich nu over 32% van het mannenleven en over 28% van het vrouwenleven uit. Als ook hier de patronen dichter bijeen komen te liggen, zullen zowel mannen als vrouwen meer dan dertig procent levenstijd in de vorm van vrije tijd consumeren.

Vergelijkenderwijs zal dus in de nabij toekomst, een derde deel van het leven aan recreatieve vrijetijd worden gespendeerd, maar slechts een twintigste deel aan beroepsarbeid.

Dit kwantitatieve overwicht van de vrijetijd drukt zich tot dusverre nauwelijks uit in ons denken of beleidshandelen. In ons denken betekent arbeidsvrijetijd nog dikwijls een restproduct, waarbij lonen en arbeidsplaatsen de inzet vormen, en niet de gebruikswaarde van de vrije tijd. Maar ook op het niveau van het gedrag van de bevolking moeten wij constateren, dat de 9% van de arbeidstijd in hoge mate de 91% van de overige tijd bepaalt. Wij zullen hierop straks nader ingaan.

Een tweede invalshoek die de moeite waard lijkt om in zijn algemeenheid vast te houden, is het overwicht van de producent van vrijetijdsbestedingsmogelijkheden over de consument, als het om belangenbehartiging gaat. Toch is, maar een minderheid van de bevolking betrokken bij de beroepsarbeid, en dus ook producent van

tijdsbestedingsmogelijkheden, terwijl de meerderheid van de bevolking vrijwel alleen beschouwd kan worden als consument.

Ik haast mij overigens dit te nuanceren. Beschouwingen over de tijd en de vrije tijd zullen steeds onderscheid moeten maken tussen tijdsconsumenten die werken en tijdsconsumenten die niet werken.

De werkenden zijn diegenen wier tijdsbesteding ook direct door de arbeidstijd van henzelf wordt bepaald. De overige worden in hun tijdsbesteding indirect, door de arbeidstijd van anderen, bepaald. Als tijdsconsumenten liggen hun problemen verschillend. Voor de werkenden bestaan de tijdsbestedingsproblemen uit het samenvallen van hun werktijden met die van anderen, die commercieel of publiek, diensten aanbieden. Zij delen bovendien in de problemen van de niet-werkenden. Omgekeerd hebben dezen weer last ermee, wanneer diensten worden aangeboden op een wijze die alleen rekening houdt met de vrijetijdsuren van de werkenden. Zij hebben niet alleen méér, maar ook andere uren ter beschikking.

Ik wil nu ruim een dozijn raakvlakken van de vrije tijd met andere thema's belichten.

3 De kwaliteit van de arbeidsvrijetijd

Arbeidstijdverkorting wordt dikwijls voorgesteld als een loonoffer dat werknemers uit solidariteit met de werkzoekenden horen op te brengen. Voor sommigen werken woorden als 'offer' en 'solidariteit' overtuigend. Toch kan men zich voorstellen dat de bereidheid tot korter werken bij anderen van zakelijker overwegingen afhangt: 'wat krijg ik er voor terug?'. Arbeidstijdverkorting is immers ook voor te stellen als een gedwongen aankoop van arbeidsvrije tijd. Men kan verder gaan en stellen dat de overheid er mede verantwoordelijkheid voor draagt dat er een goed 'artikel' vrije tijd wordt geleverd. De kwaliteit van arbeidsvrije uren is sterk afhankelijk van welke mogelijkheden en moeilijkheden ze te bieden hebben, bij voorbeeld van de kans op drukte en filevorming, van het aantal dienstverlenende instellingen dat geopend is, of van de inpasbaarheid in bestaande activiteiten. Voor genoemde punten kan de overheid gunstige voorwaarden creëren, waardoor de bruikbaarheid van het goed 'vrije tijd' kan worden verbeterd. Enige suggesties hiertoe zijn wat verder uitgewerkt.

4 Toenemende differentiatie in rollen

De vrijblijvende, recreatieve betekenis van arbeidsvrije uren lijkt sterk te zijn overschat; de verscheidenheid in praktische en alledaagse bezigheden lijkt daarentegen te zijn onderschat. En juist op dit terrein vallen belangrijke ontwikkelingen waar te nemen. De afname van het tijdsbeslag van beroepsarbeid tussen 1975 en 1980 is samengegaan, niet met een groei van de recreatieve vrije-tijdsactiviteiten, maar met een intensivering van bezigheden in de huishouding, het vrijwilligerswerk en op het gebied van scholing. Nederlanders blijken inderdaad steeds vaker verschillende rollen te zijn gaan combineren.

Let men op taken op het gebied van betaalde arbeid, huishoudelijk werk, studie en vrijwilligerswerk, dan is tussen 1975 en 1980 de groep die twee of meer van deze taken combineerde, gestegen van 60% naar 67%, en de groep die drie of meer van die taken in combinatie verrichtte, van 21 naar 25%.

Van Dam signaleert in zijn lezing 'De aanslag van de cultuur op de sociaal-democratie', terecht, dat ons verzorgingssysteem onvoldoende rekening houdt met zulke toenemende differentiatie, omdat het ingesteld is op de oude tweedelingen: werkend - niet werkend; gehuwd - ongehuwd; arbeid - vrije tijd. Het aantal mengvormen tussen al die uitersten is zodanig toegenomen dat de indeling en de daarop gebaseerde regels hun geldigheid dreigen te verliezen.

Hier dienen nieuwe systemen te ontstaan die de gewenste flexibiliteit koppelen aan structurele duidelijkheid. Een samenleving die deze verscheidenheid in individuele functies niet in de weg wil staan, zal een zekere mate van individuele zeggenschap over de hoeveelheid en opname van arbeidsvrije uren mogelijk moeten maken.

Bovendien zal zij er op moeten toezien, dat het combineren van rollen niet wordt belemmerd door strakke roosters van dienstverlenende bedrijven en instellingen. De arbeidsduur en het werkrooster blijken in vele opzichten grensstellend te zijn voor de intensiteit waarmee andere functies worden verricht.

5 De rolverdeling tussen man en vrouw

Deze stelling geldt met name voor de deelname en tijdsbesteding aan huishoudelijk werk, kinderverzorging en boodschappen doen.

Van alle onderzochte factoren is de hoeveelheid arbeidstijd het meest bepalend voor de bijdrage door mannen aan huishoudelijke en gezinstaken. Daarnaast blijkt de indeling van arbeidsvrije tijd een belangrijke rol te spelen: mannen die op vrijdagmiddag vrij zijn, doen meer voor de huishouding dan mannen die over alle werkdagen wat korter werken. De openingstijden van winkels en andere dienstverlenende instellingen vormen een derde voorwaarde voor een evenwichtige rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Op dit moment bemoeilijkt het dienstrooster van een groot aantal instellingen de overname van taken door de betaald werkende partner. Zodra de betaald werkende partner vrijkomt, treft hij veel diensten gesloten aan.

6 Vrijwilligerswerk

De omvang en verdeling van arbeidsvrije uren vormen behalve voor een gelijk of flexibele rolverdeling in het particuliere huishouden tevens een belangrijke voorwaarde voor vrijwilligerswerk.

Hoewel de hoeveelheid arbeidsvrije tijd op zichzelf niet bepalend is voor de vraag of iemand wel of geen vrijwilligerswerk verricht, is ze wel van belang voor de tijd die deelnemers voor hun vrijwilligerswerk kunnen uittrekken. Arbeidsvrije tijd betekent immers niet alleen een onmisbaar gegeven voor de bevrediging van particuliere, maar ook voor de vervulling van maatschappelijke behoeften.

In een periode waarin de tijd in afnemende mate wordt opgeëist door beroepsarbeid, ligt het welhaast voor de hand dat het beroep op vrijwilligerswerk sterker kan worden, vooral nu het overheidsbudget in zijn groei wordt afgeremd. Tal van instellingen zijn voor hun uitvoerende of bestuurlijke taken aangewezen op vrijwilligers en tal van individuen of huishoudingen op de spontane hulpverlening door familieleden of buurtgenoten. Alle tekenen wijzen erop dat die afhankelijkheid nog zal toenemen. In een situatie waarin een groter deel van de zorg, educatie en recreatie afhankelijk wordt van vrijwilligers, worden - indien men geen afbreuk wil doen aan de vrijwilligheidsformule - stimulerende voorwaarden voor deelname steeds belangrijker. Verschillende van die condities liggen opgesloten in de omvang en verdeling van de arbeidsvrije tijd. Het ligt dan ook op de weg van het vrijwilligersbeleid zich te bemoeien met die condities.

7 De zogenaamde informele sector

Evenzeer als vroeger benutten mensen in de huidige periode hun tijd en energie als produktiefactoren voor de zelfvoorziening. Ze onderhouden hun huis, repareren hun spullen, bewerken hun tuin en produceren voor een deel ook zelfstandig hun kleding, wandversiering of huisamusement. Hoewel éénduidige cijfers in die richting vooralsnog ontbreken, verwachten velen dat die zelfvoorziening verder zal toenemen nu de koopkracht om goederen van derden te betrekken, terugloopt. Dit informele produktiestelsel hoeft niet uitsluitend gezien worden als een rivaal voor het betaalde circuit. Vaak ziet men over het hoofd dat de informele produktie zich gespecialiseerd heeft in finale goederen, die vervaardigd zijn uit professioneel voortgebrachte halffabrikaten. Op deze wijze heeft bij voorbeeld het doe-het-zelfwerk een omvattende professionele toeleveringsindustrie tot bloei gebracht. Maar daarnaast

beconcurrereet het informele produktiestelsel het professionele aanbod. Doe-het-zelvers wisselen hun vaardigheden onderling uit en in dit circuit is de stap van uitruil van diensten naar betaling c.q. heimelijke betaling van diensten betrekkelijk gering. Hoe men deze officieuze - en ten dele illegale - markt voor klussen ook beoordeelt, hij zal moeilijk beïnvloedbaar blijken indien de krachten die hem tot leven hebben gebracht niet verdwijnen. Dit laatste lijkt twijfelachtig.

Elke ruilsituatie waarin een evenwicht tussen vraag en aanbod ver onder de officiële richtprijs te bereiken is, lokt als het ware een officieuze handel uit. De huidige omstandigheden vergroten die uitdaging alleen maar, omdat de gelegenheid tot officiële arbeid schaarser wordt, de prijs ervan hoog ligt en professionele diensten bovendien weinig flexibel worden aangeboden. Daartegenover staat een afnemende koopkracht onder de 'kleingebruikers' van diensten en een toenemende beschikbaarheid van tijd en onbenutte werkkraft.

De marktomstandigheden ondergraven de officiële maatstaven. Men zoekt langs verschillende wegen emplooi voor onbenutte werkkraft. Werklozen betreden hun vakgebied als vrijwilligen; op basis van sociale uitkeringen verrijzen er ambachtelijke werkplaatsen en verder bestaat er een grote bereidheid tot werk zonder de (sociale) zekerheid van een vaste betrekking zoals bij uitzendarbeid, huisarbeid of oproeparbeid. Dit soort werkvormen barten de afspraken waaruit ons arbeidsbestel werd opgebouwd. Bovendien draagt het bij tot voortschrijdende vervaging tussen arbeids- en arbeidsvrije tijd.

8 De positie van economisch niet-actieven

In nauwe relatie hiermee staat de positie van de economisch niet-actieven. Hoewel de indeling werkend-niet werkend steeds ontoereikender wordt voor de beschrijving van de maatschappelijke positie van personen, heeft de vraag of iemand al dan niet deelneemt aan betaalde arbeid nog steeds vergaande consequenties voor zijn of haar ontplooiingsmogelijkheden en tijdsindeling. Dit verschil in mogelijkheden kan niet worden losgezien van de inkomensverschillen tussen personen met en personen zonder betaalde werkkraft. Mensen zonder werkkraft hebben, met gemiddeld minder geld, veel meer tijd naar eigen inzicht te vullen. Een groot aantal werklozen valt, onder het voortdurend tekort aan banen, na $2\frac{1}{2}$ jaar werkloosheid terug tot bijstandsniveau. Bovendien wordt op het niveau van de uitkeringen gekort.

Daar staat tegenover dat werkloosheid sinds de jaren zeventig steeds algemener voorkomt en bijgevolg ook minder selectief toeslaat. Zo zijn er thans veel meer jongeren en/of personen met een hoog opleidingsniveau onder de werklozen.

Deze factoren - het normaler worden en de meer a-selecte verspreiding van werkloosheid - bieden een verklaring voor het feit dat de werklozen in 1980 een actiever ontplooiingspatroon vertonen dan in 1975. Het inkomenseffect blijft echter opmerkelijk in de achterstand bij recreatieve bezigheden zoals uitgaan.

Van groot belang voor de maatschappelijke positie van werklozen is de ruimte voor alternatieve bezigheden, die hen binnen de termen van de verschillende uitkeringswetten wordt geboden. De laatste jaren worden regels dienaangaande soepeler toegepast. In afzonderlijke bepalingen is de gelegenheid tot studie en vrijwilligerswerk aanmerkelijk verruimd. Recent nog is bepaald dat werklozen, die ouder zijn dan 57½ jaar worden ontheven van de sollicitatieplicht. Aandacht voor de positie en mogelijkheden van werklozen blijft gewenst. In dat opzicht is, behalve de regelgeving ten aanzien van rechten en plichten, tevens de feitelijke participatie aan gesubsidieerde vrijetijdsvoorzieningen van betekenis. In dit verband kan worden gewezen op een eerder onderzoeksgegeven, waaruit bleek dat uitkeringsgerechtigden veel minder dan betaald werkenden of onderwijsvolgenden profiteren van gesubsidieerde voorzieningen op het gebied van cultuur, recreatie en volwasseneneducatie. Het tijdsbestedingsonderzoek bevat opnieuw aanwijzingen voor dit ongelijke profijt. Onvermoed en zeker ook onbedoeld lijken gesubsidieerde faciliteiten beter aan te sluiten op het leefpatroon van personen met een bezette dagtaak in arbeid en onderwijs dan op dat van hen die veel tijd zelf hebben te vullen.

9 Openstellingstijden en gelegenheid tot gebruik

Met name door de micro-economie is gewezen op de betekenis van tijdsbudgetcondities voor het consumentengedrag.

De resultaten van het tijdsbudgetonderzoek wijzen uit dat de openstelling van commerciële of publieke diensten niet optimaal is afgestemd op de verschillende groepen consumenten. Vanzelfsprekend bestaat er geen rooster dat iedereen schikt, al was het alleen maar omdat degene die diensten verleent, niet op hetzelfde tijdstip in staat is van andermans diensten gebruik te maken. De afstemming van vraag en aanbod met betrekking tot openingstijden

vormt een optimaliseringsvraagstuk: het zoeken naar een zo gunstig mogelijk compromis tussen de belangen van de producenten en consumenten van diensten. Het optimale evenwicht lijkt nog niet te zijn bereikt. Het huidige rooster van openstelling lijkt onvoldoende te zijn meegegroeid met veranderende verhoudingen in de samenleving. Dit knelpunt doet zich vooral voor bij de niet-commerciële dienstverlening (gemeentelijke, medische, maatschappelijke diensten e.d.).

In de eerste plaats lijken in de uren van openstelling de belangen c.q. arbeidsvoorwaarden van de werknemers in de dienstverlening te prevaleren boven de belangen van de gebruikers.

Men kan stellen dat de opkomst van een kritischer type consument en de in verband daarmee toegenomen politieke aandacht voor de positie van de consument, de tijd rijp hebben gemaakt voor een meer evenwichtige afweging van belangen tussen producent en consument. Tot nu toe heeft de kwaliteit en prijs van goederen en diensten de meeste aandacht opgeëist van het consumentenbeleid. Het is van belang om de context van de consumptie, zoals de openstelling van voorzieningen aan de agenda toe te voegen.

In de tweede plaats is het rooster van openstelling sterk geënt op een situatie waarin overdag permanent één lid per huishouden in de gelegenheid is zich vrij te maken voor huishoudelijke taken, zoals het halen van boodschappen. In de derde plaats berust het openstellingschema op de veronderstelling, dat consumenten die door andere verplichtingen gebonden zijn, tussen de bedrijven door of in de drukte van zaterdag en koopavonden hun behoefte aan diensten kunnen bevredigen.

Hierover valt op te merken dat in de laatste decennia, de structuur van huishouden aanmerkelijk anders is geworden.

In het algemeen is de gemiddelde omvang van een huishouding afgenomen, onder meer door de relatief sterke groei van het aantal éénpersoonshuishoudens. Het aantal personen dat een zelfstandige consumptie-eenheid vertegenwoordigt, is drastisch toegenomen en daarmee de omvang van het publiek dat goederen en diensten consumeert. Daarnaast is het aantal personen dat zich overdag kan vrijmaken voor voorzieningengebruik relatief verminderd. Zoals bekend neemt een toegenomen aantal gehuwde vrouwen deel aan het arbeidsproces, terwijl ook onder degenen die alleen wonen een relatief grote groep voorkomt die het huishoudelijk werk ofwel met arbeid

combineert ofwel met een studie.

Men zou van de dienstverlening mogen verwachten dat zij zich op geschakeerder verhoudingen onder haar publiek oriënteert, en niet alleen op de traditionele gezinsrelatie, zoals thans het geval blijkt.

Natuurlijk zou men kunnen tegenwerpen dat er door de toename van het aantal bejaarden onder het publiek, alsook ten gevolge van de hoge werkloosheid, een grote groep consumenten is ontstaan, die zich kan schikken naar de bestaande openingstijden. Is bovendien een koopavond niet een voldoende tegemoetkoming aan de druk bezette groep consumenten?

De eerstgenoemde tegenwerping relativeert weliswaar de schaal waarop zich knelpunten rond de openingstijden voordoen. Men kan daaruit echter ook de conclusie trekken, dat niet-economisch actieven evenmin problemen zouden ondervinden indien openingstijden beter op de druk bezette consumenten zouden worden afgestemd. Zaterdag en één koopavond zijn in het algemeen te krap bemeten voor de consumptie van een uiteenlopend pakket van diensten, temeer omdat de meeste non-profitdiensten op die tijdstippen niet zijn opengesteld. Bovendien bestaat er, zoals werd aangetoond, een zeer sterke toeloop van werkenden naar de zaterdag en koopavond. Een deel van die tijd gaat waarschijnlijk hierdoor verloren aan wachten c.q. het zoeken van parkeerruimte.

Het openingsschema van met name de niet-commerciële diensten is tenslotte gebaseerd op de veronderstelling, dat werkenden tussen de bedrijven door van diensten gebruik kunnen maken. Werkenden hebben maar 10% kans een publieke voorziening open te vinden. Uit het onderzoek is inderdaad gebleken dat personen met een volledige werkkring een opmerkelijk groot deel van hun dienstengebruik realiseren rond of tijdens de officiële werkuren. Niet kon worden vastgesteld hoeveel verzuim hierdoor is opgetreden, maar dit aspect lijkt van voldoende belang om te betrekken bij de discussie over openingstijden in de dienstverlening. Op jaarbasis gaan er waarschijnlijk heel wat produktieve uren verloren doordat werkenden voor bij voorbeeld het consulteren van medici, het aanvragen van paspoorten of het regelen van gezinsproblemen, veelal genoodzaakt zijn later op het werk te verschijnen.

Daarbij kan men evenmin voorbij gaan aan het feit dat meer dan de helft van de groep werkenden op zodanige afstand van zijn of haar woonplaats werkt, dat diensten die aan de woonplaats gebonden zijn, niet vóór of tussen de werkperioden kunnen worden gebruikt.

10 De wijze van arbeidstijdverkorting en tijdsgebruik

Het onderzoek heeft uitgewezen dat de wijze waarop arbeidstijdverkorting wordt doorgevoerd, uiteenlopende consequenties inhoudt voor de aanwending van vrijkomende tijd.

De stap naar een vrije doordeweekse werkdag in ruil voor vier langere werkdagen zou vooral de hobby-achtige, educatieve en vrijwilligersactiviteiten ten goede komen. Een vrije vrijdagmiddag zou het winkelen en uitgaan stimuleren. Een verkorting van de werktijd over alle werkdagen gaat hoofdzakelijk op aan beslomeringen en huiselijke verstrooiing via media. Voor de dienstverlening en detailhandel lijkt een vrije vrijdagmiddag nog het meest aantrekkelijk, hoewel men een voorbehoud moet maken voor de mogelijkheid dat de inkoop- en uitgaansgewoonten zich in dat geval zullen verleggen van de zaterdagmiddag naar de vrijdagmiddag.

Het verdient zeker aanbeveling een nadere studie te maken van de specifieke gevolgen van arbeidstijdverkorting voor koop- en uitgaansgewoonten, waarbij niet alleen de winst van tijd maar tevens de teruggang van inkomen in de beschouwing wordt betrokken.

Verder verdienen ook de lange-termijneffecten van arbeidstijdverkorting de aandacht: zal een vrije vrijdagmiddag automatisch tot een winkelsluiting op zaterdag(middag) leiden? Welke gevolgen heeft dit voor de recreatieve en uitgaansfunctie van de stedelijke centra?

Deze punten illustreren dat de effecten van onderhandelingen over arbeidstijdverkorting veel verder kunnen reiken dan de belangen die de onderhandelende partijen bewaken. De brede politieke voorkeur voor een vrij overleg over arbeidsvoorwaarden zonder overheidsinterventie, sluit de mogelijkheid tot sturing van de verschillende externe effecten vrijwel uit. In die situatie staat voor de overheid nauwelijks meer te doen dan de sociale partners in brede zin te informeren over de collectieve gevolgen van hun afspraken. Het spreekt vanzelf dat die informatie moet berusten op degelijke, empirisch onderbouwde verkenningen

11 Arbeidsvrije tijd en ruimtegebruik c.q. vervoer

Narmate meer individuen tegelijkertijd zijn vrijgesteld, zal meer aandacht voor spreiding in de tijdsbesteding nodig zijn. Hierbij wordt vaak een individuele keuzevrijheid, tegenover de eisen van ruimtelijke ordening en tijdsordening gesteld. Maken wij eerst een opmerking van feitelijke aard.

Ondanks het feit dat de inwoners van dit land steeds meer verscheidenheid vertonen in de aard van hun dagelijkse bezigheden en in de leefstijlen waarmee ze zich identificeren, vinden hun activiteiten nog weinig gespreid door de tijd plaats. De individuele mogelijkheden om tijd naar eigen voorkeur in te delen, blijken vrij beperkt te zijn. Zowel degenen die deelnemen aan het arbeidsproces als hun gezinsleden zijn gebonden aan een vrij strakke tijdsorde. Deze ligt opgesloten in de wekelijkse cyclus van werk- en rustdagen, de openingstijden van scholen, winkels en andere publieke diensten en verder in de programmering van bij voorbeeld de omroep, voorstellingen en sportevenementen. In deze tijdsorde lijkt een hele samenleving stilzwijgend de normen van het arbeidsbestel te volgen. Deze 'orde' is geleidelijk aan ontstaan, maar zelden vanuit een algemeen gezichtspunt doordacht, laat staan verbeterd. Nochtans heeft zij belangrijke consequenties, niet alleen voor de individuele vullingsmogelijkheden van vrije uren, maar vooral ook voor het gebruik van de openbare ruimte.

Een onzichtbare hand heeft de mensen voorgeprogrammeerd om zich gelijktijdig met overeenkomstige activiteiten bezig te houden. Dit werkt efficiënt voor een aantal aspecten van het productieproces en het onderwijssysteem, maar nadelig bij zaken zoals vervoer, vakantie, recreatie en voorzieningengebruik. De congesties die vooral in het westen des lands optreden bij woon-werkverkeer, winkelgebruik en recreatieve uitstapjes zijn de meest bekende nadelige verschijnselen van een gebrek van spreiding in tijdsbesteding.

Dit probleem is evenals de kwestie van de openstellingstijden een optimaliseringsvraagstuk: welk systeem biedt het beste compromis tussen een aantal tegengestelde belangen. Deze vraag kan in dit korte bestek natuurlijk niet worden beantwoord.

Nodig daarvoor is een meer uitvoerig inzicht in de krachten die werkzaam zijn geweest bij de tijdsorde die voor een aantal terreinen is ontstaan. Tevens zou onderzocht moeten worden hoeveel speelruimte zij toestaan.

Het tijdsbudgetonderzoek heeft inmiddels wel nauwkeurig uitgewezen hoe het gebruik van ruimte in de tijd verloopt. Over de hele week gerekend, genereert de arbeidsvrije tijdsbesteding (boodschappen, bezoeken, recreatie e.d.) veel meer individuele verplaatsingen dan beroepsarbeid en onderwijs samen. Juist dit gegeven illustreert hoezeer andere functies dan beroepsarbeid zijn gaan domineren in de vervoersstroom. En valt

precies te zien hoe het rooster van het arbeids- en onderwijsstelsel de pieken in het vervoer op werkdagen veroorzaakt. De eenzijdige gerichtheid op recreatie, wegens het ontbreken van alternatieven, veroorzaakt de hoogste vervoerspiek in het weekend.

Deze bevindingen wijzen uit dat er een nauwe samenhang bestaat tussen de programmering van het arbeids- en onderwijsstelsel, de openstelling van voorzieningen en de druk op de ruimte. Ook uit een ruimtelijk gezichtspunt bestaat er dus aanleiding na te gaan in hoeverre de tijdsindeling van het maatschappelijk verkeer minder of anders afhankelijk van het arbeidsstelsel kan worden, zodat spitsuurcongestie kan worden bestreden, per dag of per week.

12 Arbeidsvrije tijd en recreatie

De vrije-tijdsactiviteiten in recreatieve zin vullen 27% van de tijdsbesteding per week en circa 22 jaar van een mensenleven. Dat voor vrije-tijdsbesteding relatief veel tijd wordt uitgetrokken, blijkt ook uit het feit dat ongeveer de helft van de extra tijd die door werkloosheid, pensionering of arbeidstijdverkorting vrijkomt, wordt gereserveerd voor recreatieve vrije-tijdsactiviteiten. Mediagebruik en daarvan met name televisie, neemt een dominante plaats in ten opzichte van andere soorten vrije-tijdsbesteding. Van alle vrije-tijdsactiviteiten is het tijdsgebruik voor media het meest gevoelig voor de hoeveelheid beschikbare tijd, en mediagebruik vormt dan ook de belangrijkste groeipost in een situatie van werkloosheid of arbeidstijdverkorting.

Voor andere vrije-tijdsactiviteiten speelt de hoeveelheid beschikbare tijd een minder belangrijke rol; minder belangrijk dan vaak wordt aangenomen. Aangezien sommigen bij hun prognoses wat eenzijdig uitgaan van de ontwikkeling van de hoeveelheid vrije tijd, zien zij (ook) in de nabije toekomst groeimogelijkheden voor afzonderlijke sectoren vrije-tijdsbesteding. Op die visie valt wel wat af te dingen. Weliswaar heeft de achterliggende periode een grote expansie te zien gegeven, maar deze lijkt veeleer op gang gebracht te zijn door de welvaartsgroei dan door een toename van vrije tijd.

De ontwikkeling kenmerkte zich tevens door een toenemend bezit van uitrusting en recreatiegoederen. Het publiek liet zich daarbij met steeds meer verschillende takken van vrije-tijdsbesteding in. Dit 'luxe' patroon van recreatie staat thans onder druk. Velen zijn genoodzaakt zich af te vragen of ze hun vakantiegewoonte, caravanstandplaats, lidmaatschappen of abonnementen

kunnen aanhouden en zullen - meer dan in het verleden - een afweging moeten maken tussen de kosten van vrije-tijdsinvesteringen en de mate waarin ze ervan kunnen profiteren.

In dit opzicht verbetert de positie van goedkope elektronische apparatuur in de marktsector. Niet voor niets zien deskundigen dan ook in de sector van elektronische media gunstige groeivoorwaarden.

In de periode die het tijdsbudgetonderzoek beslaat (1975-1980) vertoonde sport en, in mindere mate, ook de beoefening van hobby's op het terrein van ambacht en handvaardigheid, een intensievere deelname. Er zijn nog weinig indicaties voor de gevoeligheid van deze sectoren voor de teruggang in de koopkracht. Maar beide sectoren bieden zulk een grote verscheidenheid dat er voor praktisch iedere beurs mogelijkheden tot deelname bestaan. Daarnaast bieden sport en handvaardigheid een grote keuzemogelijkheid met betrekking tot de hoeveelheid energie en tijd die men wenst te investeren, bij sport zowel als beoefenaar als in de hoedanigheid van vrijwilliger. Beide sectoren lijken dan ook, naast die van de elektronische media, weinig kwetsbaar voor economische stagnatie.

De sectoren toerisme en uitgaan blijken veel gevoeliger te zijn voor koopkrachtdaling. Het vakantiebudget kan, indien nodig, langs verschillende wegen worden ingekrompen, zonder dat men meteen hoeft af te zien van enigerlei deelname, maar in vergelijking tot de eerder genoemde terreinen ligt de drempel voor deelname hier toch hoger.

Het uitgaan is zo mogelijk nog gevoeliger voor koopkrachtdaling dan de vakantiebesteding. Uit verschillende ondervragingen komt naar voren dat het publiek veelal eerst zegt te bezuinigen op de post uitgaan.

Hoewel de 'luxe-aspecten' van vrije-tijdsbesteding onder druk komen te staan, blijft dit terrein als geheel van grote betekenis voor de vraag naar goederen en diensten en voor de werkgelegenheid. Particuliere huishoudingen trekken nog altijd circa 20% van hun uitgaven voor dit doel uit.

Het aanbod wordt zeer gemengd verzorgd. Een duidelijke afbakening van commerciële en gesubsidieerde exploitatie is moeilijk. Het aanbod van sportuitrusting is bij voorbeeld geheel in handen van de marktsector, het aanbod van sportaccommodaties is echter hoofdzakelijk een collectieve aangelegenheid. In de branche van recreatie, media, boeken, podiumvoorstellingen, amateurkunst of cursussen lopen de grenzen vaak even grillig. Waagt men zich desondanks toch aan een globale indeling van

vrije-tijdsbesteding die in de sfeer van de overheidsbemoeying ligt en die welke overwegend door particulier ondernemen wordt verzorgd, dan valt in een normale werkweek circa $\frac{1}{3}$ van de vrije tijd van het Nederlandse publiek in de sfeer van de overheidszorg en circa $\frac{2}{3}$ onder het regiem van zelfvoorziening en marktaanbod. Daarbij dient men te bedenken dat het grootste stuk (of bijna $\frac{3}{4}$) van de van overheidswege bediende vrije tijd, toevalt aan de radio en televisie. Nauwelijks 10% van de vrije-tijdsbesteding valt op enigerlei wijze onder de hoede van overig sport-, recreatie-, cultuur- of sociaal-cultureel overheidsbeleid.

Handacht hierbij verdient, dat werkenden en vooral onderwijsvolgenden relatief meer tijd in de gesubsidieerde sfeer verzorgd krijgen, dan werklozen, gepensioneerden, arbeidsongeschikten of huisvrouwen.

Tussen 1975 en 1980 nam de vrije-tijdsbesteding in de zone van overheidsbemoeyingen in lichte mate toe (vooral door de gestegen belangstelling voor sport). Voor de nabije toekomst lijkt een voortzetting van die ontwikkeling niet waarschijnlijk. De zogenaamde privatisering van, of verhoging van heffingen voor gesubsidieerde vrije-tijdsvoorzieningen, zal het aandeel van de marktsector vermoedelijk doen toenemen. Des te meer is het noodzakelijk de samenhang van het overheidsaanbod van voorzieningen te bestuderen en dit aanbod te specialiseren.

13 Op het gebied van woningbouw en woonomgeving

De beschikbare onderzoeksgegevens wijzen erop dat een belangrijk deel van de tijd die, als gevolg van (vervroegde) pensionering of arbeidstijdverkorting, zal vrijkomen, zal worden omgezet in bezigheden in of om het huis. Daarbij zal de betekenis van de huisvuiljt, de huishoudelijke produktie op het gebied van voedselgewassen, kleding, onderhoud van woning en auto verder toenemen. De woning en woonomgeving zullen in toenemende mate worden benut als werkplaats voor de zelfvoorziening en voor kleinschalige dienstverlening aan derden. Verder neemt de betekenis ervan toe als milieu voor vrije-tijdsactiviteiten in engere zin. Bij het ontwerp van woningen en de inrichting van de woonomgeving zal rekening gehouden dienen te worden met dit intensiever en ook veelzijdiger gebruik. Bezien zou moeten worden in hoeverre bouwvoorschriften afgestemd kunnen worden op die ontwikkeling. Het past vervolgens bij de gesignaleerde ontwikkeling om meer ruimte te bieden aan doe-het-zelvers, zowel bij de

afbouw als bij het onderhoud van woningen. Deze factor zou kunnen worden benut, niet alleen om de woning af te stemmen op de individuele behoeften van de gebruiker, maar tevens als instrument voor het drukken van stichtingskosten van een woning en van de woonlasten zelf.

Tenslotte verdient het aanbeveling na te gaan, in hoeverre buurtbewoners een belangrijker rol kunnen vervullen bij de aanleg en het onderhoud van (groen)-voorzieningen op buurniveau. Dit laatste is mede van belang in verband met de toenemende vraag naar tuinruimte.

14 Andere faciliteiten voor de informele sector

In de sector van onderwijs en volwasseneneducatie is de afgelopen periode sterk gehamerd op leerprogramma's voor intellectuele en maatschappelijke vaardigheden, niet op praktische competentie.

Eerder werd gesignaleerd dat individuen in toenemende mate functies op het gebied van beroepsarbeid, huishoudelijke arbeid, studie en vrijwilligerswerk zijn gaan combineren. Deze ontwikkeling, met name ook de deelname aan doe-het-zelfwerk, heeft de behoefte aan training in praktische vaardigheden (koken, kleding verstellen, reparaties, verbouwingstechnieken en dergelijke) belangrijk doen groeien.

Op deze behoefte zal vooral het plaatselijke sociaal-cultureel werk kunnen inspelen. Behalve de behoefte aan scholing, zal ook die aan accommodatie voor dit soort praktische werkzaamheden toenemen.

Etage- en flatwoningen, de woningen in de oudere stadswijken nog wel het minst, zijn niet ingesteld op bewoners die klussen aan apparatuur of vervoermiddelen zelf opknappen. In enkele gemeenten is reeds gebleken hoe goed eenvoudige werkruimten (zoals bij voorbeeld lege containers) inschieten op dit gebrek aan ruimte. In sommige gevallen voorziet de marktsector in deze vraag, bij voorbeeld bij de garagebedrijven die hun werkvloer op zaterdag verhuren aan doe-het-zelvers. Waar dit initiatief uit de private sector uitblijft, ligt er zeker een taak voor het sociaal-culturele werk. Het ligt voor de hand dit type faciliteiten gericht aan te bieden, zoals in de stadswijken waar weinig alternatieven bestaan en waar hoge werkloosheidspercentages voorkomen.

15 Faciliteiten voor economisch niet-actieven

Onderzoek heeft verschillende malen uitgewezen dat diegenen die de ontplooiingsmogelijkheden van een werkkning of studie missen, relatief ook minder profiteren van gesubsidieerde mogelijkheden tot ontplooiing. Sommige faciliteiten die rechtstreeks voor consumenten zijn opgezet blijken door alle lagen van de bevolking te worden benut. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de Pas 65+. Deze blijkt de ontplooiing van ouderen op verschillende terreinen te stimuleren, omdat ze de keuze voor ontspanning aan de consument laat.

Een vergelijkbare faciliteitenkaart zou wellicht tot een grotere groep van economisch niet-actieven kunnen worden uitgebreid.

Een dergelijke tegemoetkoming is goed te rechtvaardigen in het licht van twee bevindingen uit het onderzoek:

- economisch niet-actieven vertonen met name achterstand ten opzichte van werkenden bij het uitgaan en het maken van uitstapjes;
- een belangrijk deel van die achterstand kan worden verklaard uit de inkomensfactor. Ook recentere onderzoek door het SCP wijst uit dat werklozen het eerst bezuinigen op uitgaven voor uitgaan en vakanties. Tenslotte is er het argument van de koopkrachtdaling.

In verband met de korting op uitkeringen en de terugval van langdurig werklozen tot bijstandsniveau, ontstaat er een steeds grotere groep die zich, zonder enigerlei tegemoetkoming, permanent genoegens van het leven moet ontzeggen. De faciliteitenkaart zou enig soelaas kunnen bieden. Hij zou niet de betekenis moeten krijgen van een verkapte inkomensoverdracht, die het uitkeringenbeleid gaat doorkruisen.

De formule van de 'dalurenkaart' zou moeten worden overwogen. Deze heeft de bedoeling personen, die over veel tijd beschikken, in de gelegenheid te stellen, voorzieningen die toch reeds worden aangeboden, zoals vervoer, vakantieverblijven, voorstellingen en dergelijke, tijdens daluren in de consumptie, met prijskorting te gebruiken.

16 Openingstijden van winkels en dienstverlenende instellingen

Nogmaals:

Openingstijden van winkels en dienstverlenende instellingen zijn voor beleid inzake de vrije tijd van strategische betekenis.

- Zij bepalen of beperken de marge waarbinnen individuen verschillende functies kunnen combineren.

- In het verlengde daarvan beïnvloeden ze de mogelijkheden tot een meer gelijke rolverdeling van mannen en vrouwen.
- Ongunstig geplande openingstijden kunnen aanleiding geven tot arbeidsverzuim en produktieverlies.
- Openingstijden van met name winkelbedrijven zijn bepalend voor de trek naar de centra. Zij bepalen behalve een bezoek aan winkels zelf, ten dele ook de opkomst van publiek voor andere takken van dienstverlening (horeca, bioscoop, schouwburg en dergelijke).
- Een algemene sluiting, zoals bij voorbeeld op zondag, verhoogt, vooral in drukbevolkte delen van het land, de druk op overgebleven voorzieningen en wegen.

De Arbeidswet (1919), de Winkelsluitingswet (1976) en in mindere mate tevens de Zondagswet (1953) bevatten regels voor de tijdsindeling van de bedrijvigheid en dienstverlening. De openingsuren van andere instellingen (gemeentelijke, medische, maatschappelijke, culturele dienstverlening) volgen de rustperiodes die dit wettelijk kader aangeeft, maar zijn - voor zover de openstellingsuren niet in afzonderlijke beschikkingen of subsidievoorwaarden zijn geregeld - vrij autonoom bij de vaststelling van openingstijden.

Het tijdsbudgetonderzoek bevat aanwijzingen dat de belangrijkste knelpunten aan gebruikerszijde voorkomen bij de niet-commerciële dienstverlening. De zogenaamde publieke diensten bieden de meest ongunstige openingsvoorwaarden voor druk bezette publieksgroepen. De gebrekkige aandacht voor consumentenbelangen in deze sector is wellicht toe te schrijven aan de monopoliepositie die veel diensten (paspoorten, woningdistributie, en dergelijke) innemen of aan een traditie waarbij het publiek zich schikt naar de condities van de professie (consultatie van medische specialisten). Deze onevenwichtigheid in de belangenafweging raakt in eerste instantie de overheid zelf. Wil haar interventie op het terrein van consumentenbeleid geloofwaardig blijven, dan zal zij niet voorbij mogen gaan aan de consumptieproblemen van de dienstverlening die onder haar verantwoordelijkheid valt. Hoewel de commerciële dienstverlening door concurrentieverhoudingen sterker gericht is op het conveniëren van de cliënteel, vallen er ook in de openingstijden van winkelbedrijven verbeteringen aan te brengen.

Het tijdsbudgetonderzoek bevat aanwijzingen dat een openstelling in de vroege avonduren alle onderzochte groepen consumenten goed zou uitkomen. Het gemiddeld lage gebruik tijdens de ochtend, dat voortvloeit uit de gebondenheid van de druk bezette groepen onder de

cliëntèle, zou pleiten voor een sluiting tijdens ochtenden ter compensatie van langere openingstijden in de avonden. Dit sluit aan bij het voornemen, dat onlangs werd kenbaar gemaakt, om de bepalingen van de Winkelsluitingswet te versoepelen. Het voornemen bestaat immers om de mogelijkheden van openstelling van winkels en markten op enige zondagen per jaar en tevens op werkdagen tussen 18.00 en 19.00 uur te verruimen.

Niet alleen de voorziening van diensten en goederen is grensstellend voor de tijdsindeling van individuen. Ook het rooster van het onderwijssysteem bindt de tijdsprogrammering van een grote groep onder het publiek. De aandacht valt hierbij in de eerste plaats op moeders, wier tijd versnipperd wordt door het vier maal daags halen en brengen van de jongste groep schoolkinderen. Met het oog hierop verdient het streven naar de invoering van een continuurooster steun.

Behalve de dagelijkse schooltijden kan de indeling van school- en vakantiedagen belemmerend werken voor de ontplooiingsmogelijkheden van de verzorgers van schoolgaande kinderen. Ondanks enige landelijke spreiding in de zomervakanties, bereiken de prijzen van vakantiebestemmingen onveranderd hun top tijdens de hele termijn van de schoolvakanties. In verband met de teruglopende bestedingsmogelijkheden zullen veel gezinnen willen uitwijken naar goedkopere vakantieperiodes. Zonder passende regelingen zal de kans op ongeoorloofd schoolverzuim toenemen.

Het toepassen van geprogrammeerde instructie wordt als regel bediscussieerd en beoordeeld uit onderwijskundige oogmerken. Daarnaast is een geïndividualiseerde instructie van betekenis voor een meer flexibele indeling van onderwijstijden. Dit doel, dat bij de discussie over de 'computer-aided instruction' niet uit het oog mag worden verloren, is echter een zaak van langere termijn.

Genoemde aandachtspunten richten zich op de gebruikswaarde van arbeidsvrije tijd van druk bezette personen. De tijdsprogrammering van de publieke dienstverlening bevat ook vanuit het standpunt van personen zonder werkkring belemmerende voorwaarden. De agendering van televisieprogramma's, sportactiviteiten of publieke evenementen is in tegenstelling tot de sector van consumptiegoederen, juist afgestemd op personen met een bezette dagindeling. Voor de sterk toegenomen groep niet-actieven is er op genoemde terreinen doordeweeks respectievelijk overdag 'weinig te doen'. Het is een gelukkige ontwikkeling dat dit punt, blijkens de Medianota, meespeelt bij de voorgenomen uitbreiding van televisiezendtijd. Voorts wordt ook in de sportsector gewerkt aan wedstrijdfaciliteiten voor doordeweekse

dagen. Deze stappen verdienen navolging door andere instellingen die voor de ontplooiing van economisch niet-actieven een vooraanstaande plaats innemen. De gesuggereerde verbetering in de openingsvoorwaarden van de publieke dienstverlening is een kwestie van een zo gunstig mogelijk compromis tussen verschillende, en vaak tegenstrijdige belangen. Het vraagt om een zekere speelruimte voor dienstverlenende instellingen om hun openingstijden optimaal af te stemmen op hun specifieke publieksgroepen en vraagt derhalve eerder om deregulering dan om centrale maatregelen.

Geachte toehoorders, tot zoverre enkele beleidsaandachtspunten die men uit meergenoemd onderzoek kan putten.

17 Bestuurlijke suggesties

Enkele meer algemene conclusies vallen niet te ontlopen. In de eerste plaats valt op dat dit een werkkterrein is, waarin de overheid betrekkelijk weinig kan verordonneren. Een groot deel van de ontwikkelingen voltrekt zich in de private sfeer, wordt door de commercie begeleid of is resultaat van het arbeidsvoorwaardenoverleg, waarvoor slechts de partners moeten tekenen.

Toch is anderzijds duidelijk dat de kwartaire of publieke sector een aanzienlijk deel van de knelpunten voor haar rekening neemt. Dit is de sector waar de overheid als geldschietster of werkgever zelf partij is. Het ligt in de rede dat de overheid de hand in eigen boezem steekt en nagaat of haar dienstverlening aan de consument wel optimaal verloopt.

Hiervoor zou het echter nuttig zijn, dat eerst een algemeen gevoel postvat, dat bij het nemen van beslissingen, de tijdsbesteding van de consument van overheidsdiensten een mee te wegen facet is. Men heeft hier te maken met een aspect, een generiek facet van het beleid, dat alleen conceptueel kan worden doorgevoerd. Alleen na een bewustwording en bij een meer op de tijd gerichte besluitvorming in de kwartaire sector, kan een verandering op specifieke beleidsgebieden worden verwacht. De consument kan, anders dan in de commerciële sector, waar de koopkracht telt, alleen via politiek-bestuurlijke en indirecte weg invloed op deze besluitvorming uitoefenen.

Een rol voor de lokale overheid en het particulier initiatief, zoals de consumentenbond, lijkt hier weggelegd. Gelukkig is al enige beweging merkbaar. Op het lokale vlak worden bij voorbeeld openingstijden van overheidsinstellingen flexibeler. Het zou nuttig zijn met landelijk beleid deze ontwikkelingen te ondersteunen.

Een tweede opmerking van algemene aard.

Dit facetbeleid dient een waar facetbeleid te zijn, en zich niet te versmallen tot een nieuw sectorbeleid. In een sectorbeleid zou een aantal departementen of zelfs één departement een specifieke sector tijdsbeleid opzetten, en andere departementen daarnaast handelen zonder gevoel van samenhang.

Kijkt men nu rond in departementele kringen dan gaat een (vrije)tijdsbeleid vele departementen aan. Economische Zaken wegens het consumentenbeleid, de winkelsluitingswet en het toerisme. Sociale Zaken en Werkgelegenheid wegens deeltijdarbeid en ATV, de ruimte voor uitkeringsgerechtigden en het emancipatieterrein. Het typische kwartaire sector-departement van Onderwijs wegens de invloed van schoolroosters en de educatieve programma's voor en in de vrije tijd; Binnenlandse Zaken wegens zijn verantwoordelijkheid voor het personeel in de publieke sector, in de sfeer van arbeidsvoorwaarden en dienstroosters en wegens decentralisatie. Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur wegens cultuur, media, sport en sociaal-cultureel werk en wegens zijn traditionele behartiging van het welzijn van categorieën, als jeugd en bejaarden. En laten we vooral Landbouw en Visserij niet vergeten. Zelfs aan Justitie valt te denken, wegens de filosofie van de deregulering. Het eerste wat te doen staat, is te inventariseren welk concrete verbeteringen in het beleid door diverse departementen zouden kunnen worden doorgevoerd, zonder dat men nu al tot zware coördinatiestructuren besluit. Wel zal het nodig zijn een interdepartementaal gesprek over deze materie op gang te brengen en op gang te houden. Het verheugt mij te hebben gehoord, dat althans deze optie door het kabinet is onderschreven en dat het ministerie van WVC daarin een stimulerende rol wil spelen. Het onderwerp lijkt het waard.

Wat tenslotte het ruimtelijk beleid betreft, ben ik berughoudend geweest, omdat verdergaande analyse hier nodig is. Woningbouw, stadsvernieuwing, de recreatieve stad, planning van de infrastructuur voor recreatie en vervoer zijn aangevoerd. Deze onderwerpen liggen op de werkgebieden van VROM en V&W. Is het mogelijk de belasting in de spitsuren inderdaad op nieuwe wijze aan te pakken zodat men niet automatisch hoeft te grijpen naar de klassieke oplossing die altijd méér ruimtebeslag, méér wegen, méér voorzieningen, meebrengt? Het zou bijzonder gunstig en plezierig zijn als de RPD op zich nam, om dit gezichtspunt, een economische omgang met de ruimte, nader te bestuderen. Hetzelfde geldt voor lange termijnaspecten van ruimtebeslag, zoals de geschiktheid van woning en buurt voor de productieve vrijetijdsbesteder van de toekomst,

of het vraagstuk van de relatie tussen werkplaats en woonplaats. Dit lijken mij vraagstukken, mijnheer de voorzitter (u, die ook van de RPC voorzitter is), die men niet aan het SCP behoeft over te laten.

Dames en heren, arbeidstijd en vrije tijd zijn de twee componenten, onlosmakelijk, van een tijdsbeleid. De meest wenselijke oplossing voor de Nederlandse samenleving zou misschien zijn, in het jaar 2000, dat iedereen werkte in deeltijdarbeid, en met deze deeltijdarbeid een zo continue mogelijk draaiend productiesysteem van goederen en diensten in stand hield. Als dit het ideaal is, dan is de werkelijkheid anders. Wij houden vast aan een inkrimpende maar volledige dagtaak voor een deel van de bevolking, en betalen dit met een discontinuïteit in het aanbod van goederen en diensten. Een samenhangend beleid inzake arbeidstijd en vrije tijd kan tussen deze werkelijkheid en die wenselijkheid ruimte scheppen.